

Katja Boh

EMPIRIČNA VERIFIKACIJA SOCIOLOŠKE PARADIGME NUKLEARNE DRUŽINE V DRUŽBI BLAGINJE

Koncept države blaginje je gradil na klasičnih teorijah o preobrazbi družine, ki da je v procesu industrijskega razvoja postala dezintegrirana in dezorganizirana ter zato ni več sposobna opravljati funkcij, ki so nekoč sodile v njen delokrog. Osnovna ideja države blaginje je bila nadomestiti tradicionalni, na partikularističnih vrednotah zgrajen familistični sistem z Univerzalističnim modelom kolektivne solidarnosti. Družinske funkcije naj bi postopno prevzele strokovne institucije.

Šele kriza države blaginje in njenih institucij je opozorila na nekatere nedoslednosti v takšnem pojmovanju družine in njenih funkcij. Pod težo empiričnih dognanj se je začela spreminjati sociološka paradigma nuklearne družine. Težišče sociološke analize in empiričnega raziskovanja se je preusmerilo od analize družinskih »disfunkcij« k odkrivanju pomena in vloge družine pri ustvarjanju in organizaciji virov, potrebnih za življenje posameznika in celotne družbe. Spoznavno teoretično pomeni novo obdobje reinterpretacije družinskega položaja in vloge družine v kontekstu odnosov med družino ter drugimi institucionalnimi področji.

The classic theories of family transformation postulate the decline of the family institution in industrial and postindustrial societies. As to these theories the family has desintegrated, and became dezorganized. The paradigm of the modern, isolated nuclear family that, shaken by its inner conflicts cannot, any more meet its members' needs, served as a basic assumption in the conceptualization of the welfare policies in East and West during the first post War decades. In the period that followed a change was noticeable in the theoretical thinking about the family and its functional contribution to the quality of life of its members. This new orientation shows that the location of the »crisis« moved from the family to the »crisis« of a specific model of society. This new phase necessarily implies the need for a re-negotiation of the division of responsibilities between the family and other institutional spheres, and calls for a reappraiation and re-discovery of the family, both in social research as well as in social policy formation.

država blaginje, družina, solidarnost, vloga družine

UVOD

Po 2. svetovni vojni in vse tja do konca 60-tih let je bila »kriza družine« glavna tema sociološke analize. Za to obdobje je značilno iskanje nadomestnih institucij za družino, ki, tako so menili, ne more več opravljati svojih funkcij, ker jo pretresajo krize notranjih odnosov in je postala pravo bojišče navzkrižnih interesov. Te funkcije naj bi odslej opravljale druge, to je izven družinske institucije in organizacije.

Pojavile so se dileme in deljena mnenja o tem, v kolikšnem meri je družina še funkcionalna za sodobnega človeka, oz. katere funkcije bodo, četudi okrnjene, ostale v družini in katere funkcije se povsem izmikajo iz družine? Kakšna naj bi bila pri tem vloga države? V kakšnih primerih naj bi država posegla v družinske odnose, da pri tem ne bi bila ogrožena njena avtonomnost in privatnost? Medtem, ko so eni zastopali tezo: »... da je sodobna družina razbremenjena, ker se je odpovedala svojim odgovornostim in jih prepustila drugim, to je profesionalcem, institucijam in množičnim medijem«, ter v tem vidijo glavni razlog družinske krize (D. Stannard 1979: 187), so bili drugi povsem nasprotnega mnenja.

Dokazovali so, da družina ni izgubila svojega pomena in da ima celo bolj zahtevno vlogo, kot jo je imela v preteklosti. Družino so opredeljevali kot pretežno »socio-emocionalno« strukturo, kot glavni socializacijski dejavnik, ki teži k razvijanju osebnostne identitete in samo-udejanjanju otrok in odraslih članov družine. Poudarjali so, da je današnja družina preobremenjena ter izpostavljena močnim čustvenim pritiskom, kar ima lahko za posledico notranji razkroj družine (K. Keniston: 1960, J. Demos: 1979). V zadnjem času pa je vedno več zagovornikov tiste teze, ki jo zastopa tudi Mary Jo Bane (1979: 23), ko piše: »DEJSTVA – v nasprotju z miti – o zakonskih zvezah, družinskih odnosih in vzgoji otroka v Združenih državah Amerike, so dovolj zgovoren dokaz, da so ljudje v naši družbi še vedno vdani družini... Če pa je teza o vdanosti družini pravilna, potem je tudi udeleženci v političnem odločanju ne bi smeli prezreti.«

V primerjavi s prvo usmeritvijo v družinski analizi, ki je prevladovala zlasti v prvih dveh desetletjih po vojni in je bila zanjo značilna lokacija krize v družino, pa je za naslednje obdobje značilen premik od »krize družine« h krizi čisto določenega družbenega modela, to je tistega modela, ki ga običajno imenujemo »država blaginje«. Medtem, ko sovпада prvo obdobje z nastajanjem in vzponom »države blaginje« in vero v nov model »kolektivne solidarnosti«, ki naj bi zamenjal tradicionalni familizem, je za sedanji razvoj sociološkega raziskovanja in analizo značilno »kolektivno razočaranje« nad (ne) uspehi tega modela ter poskus rehabilitacije družine: »... ki mora zadovoljevati življenjsko pomembne potrebe, za katere ni nadomestila v javnih institucijah.« (J. Demos: 1979: 43–60)

V sociološki literaturi je ta preobrat že dobil ime »Klodvigov kompleks« po legendi o sv. Remigiusu, ki je pokleknil pred velikega frankovskega vladarja rekoč: »Zažgi, kar si oboževal in obožuj, kar si zažgal!« (G. B. Sgritta: 1983: 3)

Takšna preusmeritev pa prav gotovo ni slučajna, marveč je posledica okoliščin in sprememb, ki se dogajajo v kriznem obdobju »države blaginje«. »Oboje, opisne kategorije in usmeritve v raziskovanju,« pišeta ameriška sociologa Rein in Peattie (1981: 531): »Se oblikujejo na osnovi naših izkušenj pri uravnavanju dogajanj v svetu in so omejene s tistim, kar zaznavamo kot možno. Celotna slika vedenja in raziskovanja je zagledelj neprestano pod vplivom prakse v socialni in ekonomski sferi in ne samo posledica konceptualnih in metodoloških znanstvenih paradig.«

Novo obdobje, ki ga označuje recesija države blaginje ter premik kriznih žarišč, pa nujno sili k ponovni razmejitvi dela in odgovornosti med različnimi institucionalnimi sferami ter novi opredelitvi vloge družine in njenega položaja v sodobnih razvitih družbah. Delitev dela, kakršna je bila značilna za državo blaginje, ko je bila javnemu sektorju dodeljena glavna vloga pri zadovoljevanju potreb družinskih članov, ni več ustrezna.

Podobe o preteklih in sodobnih oblikah družine so predmet poglobljenih analiz. Pretiravanja se umikajo treznejši presoji, interpretacije temeljijo na empiričnih podatkih. Zgodovinsko, demografsko in sociološko raziskovanje omogočajo preverjanje nekaterih teorij o preobrazbi družine. Posplošene predstave o predindustrijski družini in njeni transformaciji v industrijskih družbah se umikajo bolj specifičnim analizam, med katere sodijo tudi analize o pomenu, ki ga ima družina pri ustvarjanju boljših življenjskih pogojev.

TEORIJE O PREOBRAZBI DRUŽINE

Za prvo usmeritev, to je tisto, ki se je predvsem ukvarjala s kriznimi situacijami v družini, moramo izvore iskati v teorijah modernizacije oz. točnejše, v teorijah o preobrazbi družine v procesu industrijskega razvoja. Kot interpretacijski okvir za spremembe v organizaciji družine in družinskih odnosih so rabile teorije o progresivni kontrakciji ter teorije o dezintegraciji¹⁾ nuklearne družine in njeni izolaciji ter teorije o »odmiranju družinskih funkcij«.

»Zakon kontrakcije« družine, ki ga je uvedel E. Durkheim (1888) predpostavlja oženje družinske skupnosti na vedno manjše število članov. Družinska skupnost, katere jedro sta zakonska partnerja s svojimi otroki, imenovana konjugalna družina, naj bi bila zadnja faza v tem procesu.²⁾

Zakon kontrakcije pa, poleg historične analize razvoja družine, dopušča tudi strukturalno interpretacijo, po kateri kontrakcija ne pomeni le številčnega zmanjševanja, marveč tudi slabljenje družinske kohezije. V procesu kontrakcije naj bi se zmanjševala gostota odnosov v konjugalni družini (K. König: 1967), kar je že mnogo pred Durkheimom zagovarjal utemeljitelj empirične družinske sociologije F. Le Play. (1871)

Slednji je ločil med »izvorno družino«³⁾ ter »nestabilno družino.« Prvo si je zamislil kot trigeneracijsko družino s starši, ki so gospodarji v hiši, njihovim najstarejšim sinom ter njegovo družino in še neporočenimi brati in sestrami, drugo pa kot dvogeneracijsko nuklearno družino, ki naj bi nastala kot posledica industrijskega razvoja. Že samo dejstvo, da jo je imenoval »nestabilno«, kaže na idološke predpostavke njegove teorije, ki je kljub nedoslednostim skoraj celo stoletje odločilno vplivala na razvoj znanstvene misli in raziskovanja v družinski sociologiji.

Danes imamo že celo vrsto zgodovinskih in socioloških študij, ki razkrivajo pomanjkljivosti takšne teorije in kažejo na to, da se je nuklearni tip družine razvil že mnogo pred nastankom velikih mest ter pred uvedbo industrijskega načina proizvodnje (Ph. Aries: 1977, T. K. Hareven: 1977), P. Laslett: 1972, M. Mitterauer, R. Sieder: 1984). Še več, W. J. Goode (1963) piše: »... da so v industrializiranih in urbaniziranih sistemih najbolj uspešne tiste družine, ki so najbolj oddaljene od tipičnega vzorca konjugalne družine, za katero velja, da je najbolj prilagojena zahtevam industrijske družbe.«

Sedaj se lahko vprašamo: Kakšne pa so tiste družine, ki so najbolj oddaljene od konjugalnega vzorca? Kakšne so njihove strukturalne značilnosti in kakšne funkcije imajo za sodobnega človeka? Odgovori na ta vprašanja niso pomembni le z vidika razvoja sociološke teorije o družini, marveč vplivajo nekatere temeljne usmeritve in preusmeritve v načrtovanju socialne politike in izbiri strategij pri doseganju socialnih ciljev.

E. Litwak je že 1965 leta razvil pojem »*modificirane razširjene družine* in s tem opozoril na nekatere strukturalne značilnosti sodobne družine. Na osnovi raziskav je ugotovil, da v družbah, ki imajo že dolgo industrijsko tradicijo, res da večina ljudi stanuje v nuklearnih gospodinjstvih, vendar pa *živi* v širših sorodniških strukturah, ki imajo podobna integracijske in solidarnostne funkcije, kot so jo imele družine v preteklosti.

»Izolirana nuklearna družina: dejstvo ali fikcija?« je naslov članka, v katerem M. B. Sussman (1969) dokazuje, da mobilnost, velike geografske razdalje, neolokaliteta mlade družine, ne rušijo družinske solidarnosti, marveč jo ohranjajo in pogosto celo krepijo. »V sodobnih urbaniziranih industrijskih družbah,« piše M. B. Sussman (1969: 86) »obstaja razširjen sorodniško družinski sistem, integriran v mrežo socialnih odnosov in medsebojne pomoči, ki deluje vzdolž bi-lateralne sorodniške linije in vzdolž vertikalne generacijske osi. Validnost te teoretične predpostavke je ugotovljena na osnovi akumuliranega empiričnega znanja o strukturi in funkcioniranju urbaniziranih sorodniških mrež ... (evidenca) je tako zelo prepričljiva, da po našem mnenju ni potrebno več nadaljevati z deskriptivnim delom, zato da bi še dokazovali njen obstoj.«

Teorija o dezintegraciji in izolaciji sodobne družine je nastala v času, ko so Združene države Amerike doživljale najbolj dinamično obdobje svojega razvoja in ko je ekspanzivna industrija privabljala nove delavce iz vseh kontinentov in povzročila migracije v deželo in znotraj nje. Družine, ki so se priseljevale ali selile v nove kraje, so bile, vsaj na začetku, osamljene in zveze s sorodniki so se zrahljale. Toda brž ko se je njihov položaj stabiliziral, so se tudi stiki na novo okrepili.

Tudi v Evropi se je predstava o izolirani družini pokazala kot legenda. Družine v mestnih okoljih so povezane v mrežo sorodnikov in prijateljev in imajo več sosedskih stikov, kot bi pričakovali.

Stiki med sorodniki so pogosti in za družinske člane velikega pomena. Starši materialno pomagajo mladim družinam, obenem pa so vir pomembne emocionalne opore. Zaradi zaposlitve in nerešenega stanovanjskega problema, so se mlade družine v povojnih letih naseljevale tam, kjer so si lahko zagotovile življenjske pogoje. Ko pa so se življenjske razmere spet normalizirale, se je pojavila težnja po zbliževanju (E. Pfeil: 1965).

Težke materialne razmere in nezadostna ali neustrezna pomoč družbenih služb lahko bodisi ovirajo nuklearizacijo (mlade družine se ne morejo osamosvojiti), bodisi imajo za

posledico razširitev družine, tudi v primerih, ko je bila družina že nuklearizirana. Katero strategijo bo izbrala družina, je odvisno od čisto konkretnih življenjskih pogojev in okoliščin, cilj pa je isti, to je varčevanje z viri in zagotavljanje uslug, ki jih družbene institucije ne morejo nuditi (F. Bugarini, G. Vicarelli: 1979). V teorije o spreminjanju strukturnih značilnosti družine v industrijskih družbah pa so se vtihotapile še nekatere druge nedoslednosti, ki jih na tem mestu ne moremo podrobneje obravnavati, vendar niso zato prav nič manj pomembne. Med teorije in ideologije sodobne družine sodijo še teorije o razkroju družine, o njeni dezorganiziranosti in dekadentnosti, če naštejemo le nekatere. V glavnem se te teorije opirajo na demografske podatke o padanju nuptialitete, s čimer si razlagajo odpor sodobnih moških in žensk do institucije zakona in družine, potem na podatke o padanju števila rojstev, o hitrem naraščanju števila razvez in števila eno-roditeljskih družin, pretežno mater z otroki. Glavna pomanjkljivost teh teorij je, da po eni plati ne upoštevajo dovolj historičnih, po drugi pa ne vseh dejavnikov, ki bi dovoljevali sociološko interpretacijo teh pojavov. Podobno lahko ugotovimo tudi za teorije o »spreminjanju družinskih funkcij«.

Tudi glede spreminjanja družinskih funkcij so si bili družboslovci deljenih mnenj. Izdvojitve proizvodne funkcije iz družinskega gospodinjstva je imela za posledico nekaj zelo poenostavljenih pojmovanj o linearnem spreminjanju vseh družinskih funkcij, ki naj bi izražale težnjo k njihovem izdvajanju iz družinskega kroga. Teorija o »izumiranju družinskih funkcij« predpostavlja postopno prehajanje teh funkcij v profesionalne institucije;⁴⁾ pač zato, ker jih okrnjena, z notranjimi konflikti obremenjena družina ne more več opravljati. In nenazadnje je bila takšna podoba družine popolnoma v skladu z ideologijo nastajajoče države blaginje in interesi rastoče armade strokovnjakov, ki so jih začele proizvajati nove izobraževalne institucije. Paradigma majhne, izolirane, vsebinsko osiromašene in krhke družine, pa najsi je odražala socialno realiteto družine ali ne, je dala njihovim hotenjem potrebno legitimiteto. (B. Berger, P. Berger 1981).

Nasproti teoriji o »izumiranju družinskih funkcij« in kot reakcija nanjo, je nastala druga teorija, ki zastopa tezo o »nenadomestljivosti družine.« Opira se na empirične izkušnje, ki kažejo, da je družina tudi v času največje ekspanzije javnega sektorja, ob eksploataciji svojih notranjih resursov zadovoljevala velik del potreb svojih članov in na ta način ostala glavni nosilec socialne reprodukcije. (Mednarodna raziskava: Spreminjanje življenjskih vzorcev evropskih družin 1981/85).

Polemika med zagovorniki ene in druge teze ima svoj deskriptivni in normativni vidik. Mnenja si ne nasprotujejo le glede na obseg in vsebino funkcij, ki jih družina še ali ne more več opravljati, marveč tudi glede na vrednost njenega »prispevka« k družinski blaginji. Če je res, da družina funkcij ne more več opravljati, potem je to zadosten dokaz, da je potrebno najti in organizirati nadomestne institucije. Kolikor pa obvelja druga teza o vitalnosti, adaptabilnosti in izrednih mobilizacijskih potencialih družine, je potrebno tudi vlogo družbenih institucij drugače definirati. V tem primeru ne gre več za organizacijo nadomestnih institucij, marveč takšnih institucij, ki bi znale pomagati družini pri opravljanju njenih funkcij in jo dopolnjevati. To pa je, gledano s stališča oblikovanja socialno-političnih programov, temeljnega pomena.

Šele kriza družbenih služb je resno opozorila na te dileme. Razprave, ki so bile dolgo časa omejene le na ozek akademski krog zainteresiranih strokovnjakov, so dobile politični pomen in pojavila se je zahteva po ponovnem preverjanju teoretičnih predpostavk o preobrazbi družine ter njenem položaju nasproti javnemu sektorju. Učinki krize spreminjajo obstoječe institucionalne odnose, s tem pa tudi položaj družine v strukturi teh odnosov. Možnosti za premostitev krize se iščejo v ponovnem oživljanju tradicionalnih področij solidarnosti, v implementaciji novih oblik proizvodnje storitev, v restavraciji starih in uvajanju novih oblik kohabitacij (prilagoditev gradbenih načrtov potrebam »modificirane razširjene družine« je takšen primer), pomoči in samopomoči, za katero smo mislili, da so že povsem in za vedno izginile.

Težišče sociološke analize in empiričnega raziskovanja se je preusmerilo od analize družinskih »disfunkcij« k odkrivanju pomena in vloge družine pri generiranju in organizaciji virov, potrebnih za življenje posameznika in celotne družbe. Spoznavno teoretično pomeni

ново obdobje reinterpretacijo družinskega položaja in vloge v kontekstu odnosov med družino in drugimi institucionalnimi področji.

POLOŽAJ DRUŽINE V DRUŽBI BLAGINJE

Razlogov za marginalizacijo vloge družine v prizadevanjih za izboljšanje življenjskih pogojev ljudi v prvih desetletjih po letu 1945 pa ne bi smeli pripisovati samo teorijam o družinski preobrazbi. Te teorije so bile pomembne pri sami konceptualizaciji »države blaginje«, delno pa so nastale tudi kot posledica takšnega pojmovanja.

Vrednote države blaginje bi lahko kratko opisali kot prizadevanja za izboljšanje življenjskih pogojev vseh ljudi. Takšna prizadevanja najdemo v vseh industrijsko razvitih deželah, tudi tistih, ki se eksplicitno niso opredelile za ta koncept. »Toda«, piše R. Mishra (1981:168), »že krakta analiza kapitalističnih in socialističnih družb je, tako upam, pokazala pomen, ki ga imajo (v teh deželah) idealistični in funkcionalni vidiki blaginje.«

Pojem blaginje je na empirični ravni operacionaliziran s kategorijo življenska raven ali kvaliteta življenja. Kvaliteta življenja pa se nanaša na zadovoljenost potreb določene populacije (Z. Venta-Kolarič 1984:13). Značilno je, da je večina teoretikov v te potrebe vključila le tiste, ki jih je možno zadovoljevati z materialnimi viri in neosebniimi uslugami, to je tistimi uslugami, ki jih proizvajajo družbene službe. Okrepitev javnega sektorja, ki naj bi deloval na univerzalističnih principih in blažil učinke tržišča, je bil eden glavnih ciljev države blaginje.

Pri tako pojmovani blaginji, oz. na tak način definirani kvaliteti življenja pa seveda družina ne more imeti pomembnega mesta in to je lahko tudi razlog za njeno odmiranje.

Šele ko so pojem blaginje razširili in ko so v pojem kvalitete življenja vključili tudi zadovoljevanje societalnih in osebnih potreb, to je tistih, ki jih je E. Allardt (1976) uvrstil v skupino potreb po ljubezni, prijateljstvu in solidarnosti, se je lahko družina uvrstila med »novo odkrite« dimenzije blaginje (K. Boh 1984:61-70). V zadnjem času se vedno bolj uveljavlja teorija o nenadomestljivosti družine in njenem neprecenljivem prispevku k ustvarjanju boljših, bolj kvalitetnih življenjskih pogojev.

Spreminjanje nekaterih temeljnih vrednot države blaginje ter težnja po ponovni opredelitvi kvalitete življenja se verjetno ne kaže nikjer tako jasno, kot prav v obravnavanju družine ter njenem mestu v znanosti in socialno politični praksi. Empirične raziskave so v preteklosti izhajale iz predpostavke, da so problemi in krize sodobnega človeka le prehodnega značaja in da bodo odpravljeni, ko bomo ustvarili potrebno materialno bazo in ko bodo razvite in izpopolnjene družbene dejavnosti. Medtem ko je bilo v preteklosti osrednje vprašanje, kako nadomestiti družino in organizirati njene funkcije na višji strokovni ravni, poskušamo danes z našimi raziskavami odgovoriti na vprašanja: Kakšna pa je nova socialna realiteta družine? Kakšna je vloga družine v reprodukciji socialnega življenja in kako se vzorci družinskega obnašanja povezujejo z ekonomskimi in socialnimi dejavniki? Kolikšen del potreb pa ljudje sploh zadovoljujejo s pomočjo družbenih služb in kako so s storitvami zadovoljni? Kakšne strategije razvija družina pri zbiranju in predelavi virov, ki se stekajo v družino »od zunaj« in pri mobilizaciji virov, ki jih družina sama ustvarja? (K. Boh 1984: 70).

DRUŽINA KOT VIR DOBRIN IN STORITEV

Do sedaj smo poskušali opredeliti vlogo in položaj družine v državi blaginje. Želeli smo odgovoriti na vprašanje, kako so v prvem obdobju nastajanja države blaginje in njenega vzpona vplivali predsodki o nefunkcionalnosti sodobne družine in kaj je v drugem obdobju, ko so vrednote blaginje že zašle v krizo, privedlo do temeljitega preobrata v teoretskem razmišljanju, postopno pa tudi v socialno politični praksi.

V nadaljnjem bomo na nekaj konkretnih primerih pokazali, kako delujejo sodobne družinsko sorodniške mreže in v čem se kaže njihova instrumentalnost pri mobilizaciji materialnih virov ter pri organizaciji pomoči odvisnim članom družine.⁵⁾

Prvo, kar moramo upoštevati pri ugotavljanju materialnega stanja posameznika, je, da ima skoraj vsakdo več različnih virov. Ti viri se pri večini ljudi ustvarjajo v družini. Finančna sposobnost oz. nasploh materialno stanje človeka, ki živi v družini (in to je približno 85 % do 90 % vseh ljudi, če odštejemo samska gospodinjstva), ni odvisno samo od njegovega osebnega dohodka ali drugih osebnih materialnih virov, marveč vseh virov, ki pritekajo v družino in onih, ki se ustvarjajo v družini. Podatki o osebnih materialnih virih nam torej še ničesar ne povejo o posameznikovem resničnem materialnem stanju, če ne vemo, katere dodatne vire še uporablja in s kom si te vire deli.

Toda, ali so dohodki od (plačanega) rednega dela in kapitala (zemlja, nepremičnine, bančne naložbe) ter morebitnih dodatnih finančnih virov (pokojnin, štipendij, doklad, socialne pomoči) edini materialni viri, od katerih je odvisen življenjski standard posameznika in družine. Res, da so to viri, ki jih je možno neposredno izmeriti v denarju ter kontrolirati njihovo alokacijo. Vendar pa je, poleg naštetih, še cela vrsta drugih materialnih virov, ki jih družinski člani bodisi ustvarjajo zunaj družine (siva ekonomija) bodisi znotraj družinskega gospodinjstva (gospodinska dela, naredi-si-sam aktivnosti, obdelovanje vrta in polja).

Med pomembne materialne vire posameznika in družine lahko štejemo tiste, ki jih družinski člani ustvarijo z dodatnim delom oz. z dejavnostmi, ki jih uvrščamo v »sivo ekonomijo«. Glede na to, da ta dela niso registrirana, tudi ne moremo izmeriti njihovega obsega in finančnih učinkov, vendar lahko iz grobih ocen sklepamo, da so pomemben družinski materialni vir v vseh industrijsko razvitih deželah. Čim nižji so dohodki iz rednega dela in čim bolj deficitarno je tržišče z dobrinami, ki jih ljudje potrebujejo za vsakdanje življenje, tem več je možnosti za razvoj »sive ekonomije« ali neformalne ekonomije (P. Galasi 1982).

V neformalno ekonomijo pa se v zadnjem času prišteva tudi gospodinsko delo. Sodobna družina opravlja celo vrsto ekonomskih dejavnosti, ki so, četudi nimajo tržne vrednosti, družini potrebne in značilno dvigujejo njeno materialno raven. Če bi izračunali tržno vrednost vseh del, ki se opravijo v družinskih gospodinjstvih (gospodinska dela v ožjem pomenu besede, kot so kuhanje, čiščenje, pospravljanje, likanje, pranje itn., vzdrževanje stanovanjskega prostora, naredi-si-sam aktivnosti, vrtilčkanje, obdelovanje zemlje), bi lahko kaj hitro ugotovili, da so vsa ta dela pomemben vir družinskih dohodkov.

Zanimivo je, da so ekonomisti šele pred kratkim časom »odkrili« vrednost gospodinskega dela, kar spet potrjuje našo tezo o dominaciji industrijske proizvodnje in javnega sektorja ter poskusih razvrednotenja družinskega »prispevka« h kvalitetnejšemu življenju ljudi. Kot je videti, niso le v socialno politični, marveč tudi v ekonomistični teoriji in praksi gradili na predpostavki, da gospodinsko delo nima vrednosti niti za posameznika, še manj pa za družbo. Šele najnovejši izračuni so pokazali, da gospodinjstva v nerazvitih deželah »pridelajo« kar polovico, v razvitih pa četrtno skupnega dohodka družinskega gospodinjstva, in je torej družina pomemben dejavnik v ekonomskem razvoju vsake posamezne družine in družbe (R. E. Evenson 1984).

S posebno metodologijo je možno vsak posamezni vir, ki ga ustvarijo družinski člani, pretvoriti v numerične izraze. V socioloških raziskavah tega običajno ne delamo, pač pa poskušamo vrednost opravljenega dela prikazati s časom, ki ga za ta dela porabijo družinski člani.

Zanimivo je, da je čas, ki ga družinski člani porabijo za gospodinska dela, približno enak v vseh evropskih deželah in se giblje med 28 in 35 urami na teden. Običajna gospodinska dela (pripravljanje hrane, čiščenje, pranje, likanje itn.) praviloma opravljajo ženske in porabijo za ta dela v Sloveniji nekaj več kot 29 ur (Kvaliteta življenja v Sloveniji 1984), na Madžarskem 29 ur, na Finskem 25 ur (R. Andorka, I. Harcsa, I. Niemi 1983), na Norveškem nekaj več kot 34 ur (K. Waerness 1983), in na Poljskem od 28 do 35 ur (A. Kurzynowski 1984). V Švedski porabi 10 % žensk minimalno 10 ur, 20 % jih porabi najmanj 20 ur, vse ostale pa več kot 20 ur tedensko za gospodinsko delo (E. Dahlstrom, R. Liljenstrom 1982).

Kaže, da je 28 do 35 ur tedensko tisti čas, ki je potreben, da se opravijo vsa gospodinska dela. Ta čas se tudi z razvojem tehnologije bistveno ne spreminja. (Z. Staikov

1972: 470). Modernizacija gospodinjstva lahko sicer olajša fizično delo, prihranek na času pa je skorajda zanemarljiv (K. Waerness 1982: 50). Čas, ki ga ženske porabijo za gospodinjstva dela, je torej enak 2/3 časa, ki ga porabijo za redno delo (zaposlitev). Moški porabijo za gospodinjstva dela približno 10 do 15 ur tedensko, vendar tudi njihova udeležba v domači »proizvodnji« narašča, zlasti še, če prišejemo h gospodinjstvi proizvodnji tudi vzdrževalna dela in druge naredi-si-sam aktivnosti. Njihov obseg je možno posredno oceniti na osnovi povpraševanja in porabe vseh vrst blaga, ki ga družinski člani potrebujejo za samo-proizvodnjo dobrin in ki danes že predstavlja velik del industrijske proizvodnje.

Poraba materialov in časa za samoproizvodnjo se hitro veča, istočasno pa se zmanjšuje poraba servisnih storitev. Ljudje te storitve vedno manj uporabljajo, ali zato, ker so predrage in raje varčujejo denar za druge potrebe (tudi to je družinski finančni vir), ali pa zato, ker z industrijsko proizvodnjo niso zadovoljni. Raziskava, ki so jo opravili v Norveški, kaže, da kar v 40 % gospodinjstev sami šivajo obleke, v 31 % pečejo kruh in kar v 50 % vlagajo sadje in zelenjavo. Podobne podatke so dobili tudi v drugih skandinavskih deželah, Franciji in Italiji (National reports 1982/83). Lahko pričakujemo, da bo domača proizvodnja še naprej naraščala (E. Toffler 1981), še posebno ker ni le posledica ekonomske nuje, marveč je tudi in v prvi vrsti reakcija na slabo kvaliteto množične proizvodnje, ki ne more upoštevati individualnih razlik in okusov.

Vloga družinsko-sorodniške solidarnosti

Družina pa ni pomembna le kot organizator in ustvarjalec materialnih dobrin, marveč tudi in v prvi vrsti kot proizvajalec osebnih uslug in je edina sposobna nuditi brezpogojno pomoč, ki ne bazira na uravnovešeni reciprociteti dajanja in jemanja. Družinska mreža, ki sega praviloma izven meja najožje nuklearne družine in vključuje še bližnje sorodnike po vertikalni ali kolateralni liniji, je, navzlic socialnim, varstvenim, zdravstvenim in drugim družbenim dejavnostim in službam še vedno izvor materialne pomoči in nosi glavno breme skrbi in varstva odvisnih članov družine, to je otrok, bolnih, starih in onemoglih.

Pomoč, ki jo, bodisi v obliki fizičnega dela, denarja, uslug in psihične podpore, dobijo člani »modificiranih razširjenih družin« v sodobnih industrijskih družbah, je zelo raznolika in se lahko mobilizira za reševanje cele vrste življenjskih problemov. V nadaljevanju bomo navedli podatke raziskav, ki kažejo na multifunkcionalnost družinskih solidarnostnih struktur pri nas in v nekaterih drugih evropskih deželah.

Materialna pomoč

Finančno pomoč od svojih sorodnikov običajno dobivajo mlade družine, ki si šele ustvarjajo svoje gospodinjstvo. Najbolj impresivna je ta pomoč pri reševanju stanovanjskega vprašanja. Še zlasti to velja za dežele, kjer je pridobitev stanovanja še vedno problematična. O tem smo tudi v Sloveniji zbrali nekaj podatkov, ki kažejo na pogostnost in obseg družinske pomoči pri pridobivanju stanovanja. Iz raziskave Kvaliteta življenja v Sloveniji lahko povzamemo, da je pri pridobivanju stanovanja družinska pomoč izredno pomembna. Če seštejemo vse respondente, ki so povedali, da še vedno prebivajo v stanovanju sorodnikov (24.4 %), da so stanovanje podedovali (14.3 %), ali da so jim ga starši odstopili (3.24 %), lahko računamo, da je polovica slovenske populacije takorekoč dobila stanovanje od svojih sorodnikov.

Druga najpogostnejša oblika pridobivanja stanovanja je gradnja. Tudi pri gradnji največ pomagajo sorodniki. V celotni populaciji graditeljev je 53.1 % dobila pomoč od staršev, 43.1 % pa od drugih sorodnikov. Pomoč pri gradnji je lahko tudi v obliki fizičnega dela. To pomoč je dobilo 40 % vseh graditeljev, sledi dajanje gotovine (25.5 %), odstop gradbenega zemljišča (21.9 %), pomoč pri nabavi materiala (21.7 %) ter pri najemanju kredita (9.2 %) (Kvaliteta življenja v Sloveniji – Poročilo 1984). Izreden pomen sorodniške solidarnosti pri reševanju stanovanjskega problema potrjujejo tudi rezultati, ki smo jih dobili z našo

raziskavo. Spreminjanje življenjskih vzorcev v evropskih družinah. Kar 54 % vseh vprašanih družin v petih slovenskih krajevnih skupnostih je svoj stanovanjski problem rešilo s pomočjo razširjene družine. Ta podatek lahko primerjamo s podatki iz madžarskega poročila, ki pravi: »Stanovanjski stroški so zelo visoki v primerjavi z dohodki in pridobitev stanovanja zahteva skrajne napore vse družine ter njihovo participacijo v »sivi ekonomiji«. To seveda vpliva na strukturo družinske potrošnje ter porabo časa. Skoraj 20 % trigeneracijskih kohabitacij v letu 1970 dovoljuje sklep, da odrasli poročeni otroci običajno živijo s starši v skupnem gospodinjstvu, dokler si sami ne pridobijo stanovanja... V skupnem gospodinjstvu starši materialno podpirajo svoje otroke, da le-ti lahko varčujejo za novo stanovanje...« (J. Sas 1982: 48).

Otroško varstvo

Solidarnostna pomoč družinske mreže pa se ne izčrpa le pri mobilizaciji materialnih virov. Sorodniške mreže so tudi najpogostejši vir pomoči pri varstvu otrok, še zlasti pri stalnem varstvu najmlajših otrok, za katere javni sektor ni našel ustreznega nadomestila.

Velika večina najmlajših otrok (do 3 let) je še vedno v varstvu matere ali stare matere (67.3 %). Starši si občasno pomagajo še z varuškami, izredno malo najmlajših otrok pa je v jaslih. To ne velja le za Slovenijo, marveč za vse evropske dežele, celo tiste, ki so najbolj podpirale ustanavljanje in razvoj varstvenih ustanov za otroke. (National Reports 1982/84).

Varstvene ustanove za najmlajše otroke pri starših niso priljubljene. Njihove preference za domače varstvo utemeljujejo s tem, da je otrok doma deležen več ljubezni, nežnosti in skrbi, varstva in nege, da otroka ni treba zgodaj zjutraj buditi iz sna, da ima doma boljše prehrano in da je takšna oblika varstva tudi cenejša (K. Boh 1983: 151/52).

Vprašanje varstva otrok zunaj družinskega gospodinjstva je bilo dolgo časa predmet živahnih razprav na najvišjih političnih in državnih ravneh. Medtem ko so se eni zavzemali za to, da bi otroci do določene starosti vendarle ostali doma in se pri tem opirali na nezaželene zdravstvene in psihološke učinke zgodnjega otrokovega odtujevanja od doma, so si spet drugi prizadevali za čim hitrejši razvoj varstvenih ustanov tudi zato, da bi razbremenili zaposleno mater. Vendar tudi najbolj vneti zagovorniki zunaj družinskega varstva ne morejo prezreti nekaterih nezaželenih posledic, ki jih ima jaslično varstvo za najmlajše otroke.

Kaže, da je končno prevladalo mnenje, da je smotrnejše in tudi bolj ekonomično dati staršem možnost, da sami varujejo svoje najmlajše otroke. S tem namenom so že v večini evropskih dežel uvedli ukrepe za zaščito matere in otroka, kot so podaljšani porodniški dopust, skrajšani delovni čas, neplačani dopust in marsikje so te pravice tudi že razširili na očeta. Nekateri pa celo predlagajo razširitev teh pravic na kateregakoli člana razširjene družine, ki neguje in varuje otroka.

V tem trenutku nas ne zanimajo motivi, ki so botrovali uvajanju takšnih ukrepov. Ne glede na to, ali so ti ukrepi namenjeni predvsem izboljšanju kvalitete otrokovega življenja, ali so del načrtovanja demografske ali ekonomske politike, so vendarle dokaz, da so se dogodile spremembe v socialni politiki družbe blaginje in njenem odnosu do družine, ki je s temi ukrepi dobila celo legitimno pravico za opravljanje svoje funkcije.

Na koncu naj omenimo, da so si starši in strokovnjaki bolj enotnega mnenja, kadar gre za zavodsko varstvo starejših predšolskih otrok (4-6 let). Vzgoja v vrtcih se danes že percipira kot del izobraževalnega programa in socializacije otroka za bodočo šolo. Danes so v mnogih evropskih deželah (Franciji, ZRN, DDR, Finski, Nizozemski) v predšolske vzgojne programe vključeni praktično vsi otroci te starosti.

Krog sorodnikov se širi v kritičnih situacijah. Kadar starši potrebujejo varstvo za svojega otroka za kratek čas, se običajno mobilizirajo člani modificirane razširjene družine, najpogosteje stare matere, stari očetje, tete, strici, sestre, brati, svakinje in svaki. Taisti sorodniki se tudi pogosto pogovarjajo in svetujejo, pomagajo otrokom pri učenju ter v primeru otrokove bolezni (K. Boh 1984: 158/59).

Podrobnejša analiza vloge, v kateri nastopa družina oz. njeni člani kot negovalci svojih, zdravstveno prizadetih članov, ter posledic, ki jih takšen odnos ima za družino na eni strani ter prizadetega bolnika ali ostarelega člana na drugi, presega okvire te študije. V tem kontekstu je pomembno poudariti, da je, navzlic naraščanju naložb v ustanove, ki naj bi skrbele in negovale takšne bolnike, družina še vedno ostala glavni in pogosto edini vir pomoči. Prav gotovo so ustanove v marsičem olajšale delo družinskih članov, vendar jim niso mogle vzeti vsega bremena in teže psihičnih pritiskov (R. M. Moroney 1980). Samo družina in ožji sorodniki lahko prenesejo žrtve, ki jih zahteva negovanje kroničnega in telesno ali duševno prizadetega bolnika, (K. Waerness 1984).

Raziskave v Združenih državah Amerike so pokazale, da živi le 1/4 ostarelih oseb v samskih gospodinjstvih, vsi ostali pa so člani družinskih gospodinjstev in zanje skrbijo bodisi njihovi zakonski partnerji bodisi otroci ali drugi sorodniki. (E. Shanas 1968: 217) Zelo podobne rezultate so dale tudi raziskave v Skandinavskih deželah. Na Norveškem in na Finskem živi s svojim partnerjem ali z drugimi družinskimi člani več kot 70 % oseb, ki so starejše kot 70 let.

Ostareli ljudje se le neradi in samo v skrajni sili zatekajo v domsko oskrbo. Tudi če so resno zdravstveno prizadeti, raje ostanejo v svojih domovih, kar pa spet pomeni, da morajo zanje skrbeti družinski člani. Raziskava, ki je zajela starostne in družinske upokojence v Sloveniji (M. Jezernik 198), je pokazala, da samo 14 % starostnih upokojencev sodi, da so domovi za ostarele najboljše rešitev za ostarelega človeka, medtem ko je 39 % anketiranih domove povsem odklonilo in 38 % bi na domove pristalo le pod pogojem, da ne bi bilo druge rešitve.

V naši vzorčni populaciji (K. Boh in N. Černigoj Sadar 1983) je bilo 25.5 % respondentov, ki so že imeli izkušnje z nego teže bolnih in ostarelih oseb, med njimi skoraj 9 %, ki so morali za takšnega bolnika skrbeti 5 in več let. V Norveški raziskavi so ugotovili, da je 16 % vseh anketiranih v času anketiranja skrbelo za bolnika ali prizadetega člana družine, od tega jih je bilo 6 %, ki so za to delo porabili več kot 19 ur na teden (K. Waerness 1983).

Pomoč pri mobilizaciji formalnih virov

Končno naj omenimo še novo funkcijo družinskih članov, ki je značilna za naš čas. To je posredovanje med družbenimi institucijami in družinskimi člani, ki so, ali bi radi postali njihovi porabniki, pa tega iz različnih razlogov ne morejo sami storiti.

Ne samo proizvodnja, ampak tudi uporaba uslug, ki jih ponuja država blaginje in s katerimi lahko posameznik in njegova družina dvigujejo kvaliteto življenjskih pogojev, je ponavadi povezana z delom. Porabnik mora za to, da dobi uslugo, tudi sam nekaj storiti in kvaliteta usluge je pogosto odvisna od porabnikove sposobnosti in znanja, da uslugo tudi ustrezno koristi (M. Sussman).

Velik del populacije pa te sposobnosti nima ali pa jo je izgubila. Otroci, ostareli, fizično ali mentalno prizadete osebe ne znajo ali ne morejo sami zbrati informacij, priti v stik z odgovornimi osebami, izpolnjevati formularje, pisati prošnje. Skratka, pri vseh teh opravilih, brez katerih usluge ni mogoče dobiti, potrebujejo pomoč, ki jo spet lahko dobijo samo v družini. S tem je dobila družina v sodobnih družbah še eno funkcijo, ki jemlje družinskemu članom toliko časa in energije, da se pogosto uslugi raje odpovejo ali mobilizirajo druge vire in uslugo organizirajo s pomočjo sorodniških mrež.

ZAKLJUČKI

Namen tega prispevka je bil osvetliti položaj in vlogo družine v sociološki teoriji in socialno politični praksi v zadnjih desetletjih. Pokazali smo, kako se je, ne nazadnje tudi pod

težo empiričnih izkušenj, spreminjala sociološka paradigma sodobne nuklearne družine, v kateri so nekateri avtorji že videli znake odmiranja.

Analize, ki so bile opravljene v okviru mednarodne raziskave »Spreminjanje življenjskih vzorcev v evropskih družinah«, so dale nova spoznanja o vlogi »modificirane razširjene družine« ter iz evropske perspektive in izhajajoč iz sedanjega ekonomsko političnega konteksta ocenile njihov pomen za družinske člane ter družbo v celoti.

Nobenih znakov nismo mogli odkriti, ki bi govorili za to, da družinsko gospodinjstvo izgublja svoje funkcije. Nasprotno lahko ugotovimo, da obseg reproduktivnega dela ter raznolikost funkcij, ki jih opravlja današnja družina, stalno narašča. Institucije, ki jih imenujemo tudi »intermediarne«, ker posredujejo med družino in družbeno sfero, so gospodinjstvo malo razbremenile, v nobenem primeru pa ji niso odvzele njenih vitalnih nalog. Upravičeno se lahko danes vprašamo, ali je bilo sploh možno udejaniti model družbe blaginje brez pomoči družine. »Celotna struktura države blaginje,« piše R. M. Moroney (1976: 4), »je bila, tako kot je nastajala, odvisna od cele vrste implicitnih in eksplicitnih predpostavk o nalogah, ki jih ima ali naj bi jih prevzela družina za svoje člane in predpostavkah o pogojih delitve dela med družino in javno sfero in prostovoljnimi organizacijami.«

V vseh teh desetletjih, v obdobju gospodarske rasti in v obdobjih stagnacije, v obdobjih relativne blaginje in pospešenega razvoja družbenih služb ter v času njihove krize družina ni nikoli prenehala biti življenjskega pomena za vse člane družine. Zaključke naših raziskav bi zato lahko strnili v nekatere, že pogosto citirane ključne Demosove misli: »Sodobna družina je preobremenjena in bilo je nepošteno pričakovati, da bo družina ustvarila, kar ljudje potrebujejo za življenje in česar nasploh primanjkuje v družbenem sektorju.«

Pa tudi če družbene službe delujejo, zahteva uporaba storitev dodatno angažiranje družinskih članov. Zanje pomeni to dodatno časovno obremenitev (pot, čakanje) ter napor pri obvladovanju birokratičnih zahtev in pravil, (izpolnjevanje formularjev, pisanje prošenj, kontaktiranje z odgovornimi osebami). Poraba virov, smo ugotovili, ki se sedaj proizvajajo v javnem sektorju, torej ne razbremenjujejo nujno družine, marveč ji nalagajo še nove naloge. V literaturi je že dosti napisanega o kakovosti storitev, ki se proizvajajo v družbenih službah. Z vidika zadovoljevanja osebnih, idiosinkratičnih potreb njihovih potencialnih porabnikov, so te storitve pogosto neustrezne. Narava teh potreb je takšna, da zahteva emocionalno angažiranje dajalcev uslug. Tega pa so praviloma zmogline samo osebe, ki jih vežejo sorodniški ali tesni prijateljski odnosi. S tem pa smo se dotaknili še ene pomembne funkcije družine, to je solidarnost, ki temelji na neposrednih, primarnih, afektivnih zvezah, ki so nujni in sestavni del blaginje. Izredna prilagodljivost družinske organizacije, delitev dela v družini, splet afektivnih in solidarnostnih odnosov ter odpravljanje nalog, ki prispevajo k dviganju materialne ravni družine, tvorijo celoto, za katero ni nadomestila v družbenih institucijah.

1. Z *dezorganizacijo* družine označujemo njeno notranjo nestabilnost, ki je posledica slabljenja družinske kohezije.

Z *dezintegracijo* družine označujemo proces izdvajanja družine iz osrednjih družbenih področij (dela, izobraževanja) ter prehajanje družinskih funkcij v profesionalne izvendružinske institucije. Oboje, dezorganizacija in integracija se običajno povezuje s procesom nuklearizacije družine v industrijskih družbah. (R. König)

2. E. Durkheimova zgodovinska tipologija družine je še pod vplivom evolucionističnih teorij. Ob tem pa je treba pripomniti, da je šel E. Durkheim korak dlje in mu dopuščal koeksistenco različnih družinskih oblik v različnih zgodovinskih obdobjih in družbah, s čimer se je bolj približal sodobnim družinskim teorijam.

3. F. Le Play jo je imenoval »famille souche«, ali nemško »Stammfamilie«.

4. Profesionalizacija funkcij, ki so se v preteklosti opravljale v gospodinjstvu, je povzročila razmah terciarnega sektorja s pretežno žensko delovno silo. Ženske so se praviloma zaposlile v dejavnostih, ki so bile najbližje njihovi tradicionalni vlogi.

5. Pojem »država blaginje« se je razvil v zahodno evropskih ter severno ameriških deželah. »Država blaginje« je prevod angl. pojma »Welfare State«, ki so ga poleg angleško govorečih dežel osvojili tudi Skandinavci in Nemci. Francozi in Italjani tega izraza nimajo, marveč uporabljajo pojem »socialna država«.

Socialistične družbe koncepta države blaginje niso osvojile, vendar moramo ugotoviti, da so si osnovne ideje blaginje ter programi in ukrepi za njihovo relalizacijo v vzhodno evropskih socialističnih in zahodno evropskih kapitalističnih družbah močno podobni.

Za boljše razumevanje konceptualnih razlik »blaginje« v kapitalističnih in socialističnih družbah glej: R. Mishra: *Society and Social Policy*. MacMillan Press 1981.

6. Empirične podatke črpamo v glavnem iz dveh raziskav. Prva je mednarodna raziskava: Spreminjanje življenjskih vzorcev v evropskih družinah, ki smo jo v koordinaciji Evropskega centra na Dunaju izvajali v 14 evropskih deželah v letih 1982/83. Rezultati so objavljeni v Nacionalnih poročilih v izdaji dunajskega centra, ter posameznih inštitutskih glasilih.

Druga je raziskava o »Kvaliteti življenja v Sloveniji – 1984.« ki jo je izvajal Inštitut za sociologijo pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani na reprezentativnem vzorcu prebivalcev Slovenije. Prvi rezultati so objavljeni v poročilu raziskovalnega tima ISU. Ljubljana 1984.

VIRI:

- Aldous J. and Dumon W. (Eds.): *The Politics and Programmes of Family Policy*. Centre of the Study of Man. University of Notre Dame. Leuven University Press 1980.
- Allardt, E.: »Dimensions of Welfare in a Comparative Scandinavian Study«. *Acta Sociologica* 1976. Vol 19. No. 3
- Andorka, R. Harcsa, I Niemi, I.: »Use of Time in Hungary and Finland. Comparison of results«. *Statistical Office of Finland*. No. 101. Helsinki 1983.
- Ariès Ph.: »The Family and the City.« *Daedalus* 106. pp. 227–235.
- Bane, M. J.: *Here to Stay. American Families in the Twentieth Century*, New York. Basic Books 1976.
- Berger, B., and Berger, P.: *The War over the Family. Capturing the Middle Ground*. Penguin Books 1983.
- Boh, K.: »Otroško varstvo«. V: *Usmerjanje družbenega in ekonomskega razvoja SRS in SFRJ – Spreminjanje življenjskih vzorcev v evropskih družinah*. Poročilo ISU, 1983.
- Boh, K.: »Prolegomena k raziskovanju kvalitete življenja«. *Ptujsko sociološko srečanje* 1984.
- Close, P., and Collins, R. (Eds.): *Family and Economy in modern Society*. The MacMillan Press 1985.
- Černigoj-Sadar, N.: »Značilnosti neformalnih socialnih vezi pri zadovoljevanju nekaterih potreb družine«. *Sociološki susreti* 83. Knjižnica FSPN.
- Černigoj-Sadar, N.: »Psihosocialni in materialni viri družine – gospodinjstva«. *Ptujsko sociološko srečanje* 1984.
- Dahlstrom, E., and Liljenstrom, R.: »Changing Family Patterns in Sweden. Goteborgs Universitet«. V: *Vienna Centre Current Report: Changes of Life Patterns of Families in Europe*. Vol. 1. 1982.
- Dahlstrom, E.: *Theories and Ideologies of Family Functions, Gender Relations and Human Reproduction*. Rokopis, pripravljen za objavo, 1985.
- Demos, J.: »Images of the American Family, Then and Now«. V: Tuffte, V., Myerhoff B. (Eds.): *Changing Images of the Family*. Yale University Press 1979.
- Durkheim E.: »Introduction à la sociologie de la famille«. V: *Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux*. 10. 1888.
- Evenson, R. E.: »Keynote Adress on Economics. 6th World Congress for Rural Sociology: Interdisciplinary Approaches to Development«. Manila. Philippines 1984.
- Galasi, P.: »Second Economy and Utilization of Labour Power in Hungary«. Paper prepared for the Conference *The hidden economy, social conflicts and the future of industrial societies*. Rome 1982.
- Goode W. J.: *The World Revolution and Family Patterns*. Glencoe. Illinois 1963.
- Hareven, T. K.: »Family Time and Historical Time«. *Daedalus* 106. pp. 57–70.
- Jezernik M.: *Potrebe in delovni potenciali ostarelih*. Poročilo ISU 1981.
- Kegley, J. K. A. (ET.): *The Humanistic Delivery of Services to Families in a Changing and Technological Age*. University Press of America. 1982.
- Keniston, K.: *The Uncommitted*. New York: Delta 1960.
- Konig R.: »Soziologie der Familie«. V: *Soziologie*. Neuausgabe. Frankfurt 1967.
- Kurzynowsky, A.: »Changes of Life Patterns of Families in Poland«. Polish Academy of Sciences. V: *Vienna Centre Current Reports*. Vol. 3. 1984.
- Laslett, P.: *Household and Family in the Past Time*. Cambridge University Press 1972.
- Litwak, E.: »The use of extended family groups in the achievement of social goals«. V: Sussman, M. (Ed.): *Sourcebook on Marriage and the Family*. New York: Houghton Mifflin 1968.
- Litwak, E., and Szelenyi, I.: »Primary group structures and their functions: Kin, neighbours and friends«. *American Sociological Review*, 34: 465-481. 1969.
- Michel, A.: »Fonctions et structures de la famille«. V: *Cahiers Internationaux de Sociologie*. No. 29. 1960.
- Mishra, R.: *Society and Social Policy. Theories and Practice of Welfare*. MacMillan Press. 1984.
- Moroney, R. M.: *Families, Social Services, and Social Policy: The Issue of Shared Responsibility*. U. S. Department of Health and Human Services. Washington 1980.
- National Reports. Changing of Life Patterns in Europe*. Vienna Centre Current Reports. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences. Vol. 1, 2, 3. Vienna 1982/84.

- Parsons, T., and Bales, R.: *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe, Ill.: Free Press 1955.
- Pfeil, E.: *Die Familie im Gefüge der Grosstadt*. Hamburg 1965.
- LePlay, F.: *L'organisation de la famille, selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et tous les temps*. Paris 1871.
- Mitterauer, M. und Sieder R.: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. C. H. Beck 1984.
- Rein M. and Peattie, L.: »Knowledge for Policy«. In: *Social Service Review*, 55. 1981.
- Sas, J.: »Changes in the Life Patterns of Families in Hungary. Hungarian Academy of Science«. In: *Vienna Centre Current Reports*. Vol. 1. Vienna 1982.
- Sgritta, G. B.: »Knowledge and Policy: Families in the Crisis of the Italian Welfare State«. Paper presented at the: *Colloque National: Recherches et Famille*. Paris 1983.
- Shanas, E. et al. (Eds): *Old People in Three Industrial Societies*, New York. Atherton Press. 1968.
- Stannard, D. E.: »Changes in the American Family: Fiction and Reality«. In: Tuffte, V. and Myerhoff, B. (Eds.): *Changing Images of the Family*. Yale University Press. 1979.
- Sussman, M. B.: »The isolated nuclear family: Fact or fiction«. In: Sussman M. B.: *Sourcebook in Marriage and the Family*. New York: Houghton Mifflin 1974.
- Sussman, M. B., and Burchinal, L.: »Kin family network: Unheralded structure in current conceptualizations of family functioning.« V: op. cit.
- Szalai, A. et al. (Eds.): *The Use of Time: Daily activities of urban and suburban populations in twelve countries*. Mouton 1972.
- Toffler, A.: *The Third Wave*. Bantam Books. 1981.
- Venta-Kolarič, Zinka: »Definirano in »odprto« v proučevanjih kvalitete življenja«. Ptujsko sociološko srečanje 1984.
- Waerness, K.: *Changes in the Life Patterns of Families in Norway*. National Report based on Statistics and earlier Studies. University of Bergen. 1982.
- Waerness, K.: »Family and Social Policy – The Case of Care in Old Age«. Paper presented at the IV Training Seminar on Cross-National Comparative Reserach. Finland 1984.